

УНИВЕРСИТЕТ ПО АРХИТЕКТУРА СТРОИТЕЛСТВО И ГЕОДЕЗИЯ
АРХИТЕКТУРЕН ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ НА АРХИТЕКТУРАТА”

**ИСТОРИЯ
НА
ОПАЗВАНЕТО НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО
В БЪЛГАРИЯ ДО ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА**

ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР”

**по научна специалност 02.17.02. „Опазване, реставрация и адаптация на
паметниците на архитектурата”**

АВТОРЕФЕРАТ

АВТОР

ГЛ.АС.АРХ.ЙОРДАНКА ИВАНОВА КАНДУЛКОВА

РЪКОВОДИТЕЛ

ДОЦ. Д-Р АРХ. ГЕОРГИ СТАНИШЕВ

РЕЦЕНЗЕНТИ

ПРОФ. Д.А.Н. АРХ. ТОДОР КРЪСТЕВ

ПРОФ. Д-Р АРХ. КОНСТАНТИН БОЯДЖИЕВ

СОФИЯ 2007г.

1. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ТРУДА

АКТУАЛНОСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО или

➤ ЗАЩО Е НЕОБХОДИМО ТОВА ИЗСЛЕДВАНЕ?

Опазването на културното наследство и в частност на архитектурното наследство в България, е дейност със 120 годишна история! Достойна възраст, зад която се крие богат и разностранен път на развитие. Въпреки това България не присъства в европейските трудове по история на реставрацията, а за голяма част от нашите съвременници тази дейност се свързва само с Института за паметници на културата, който в същност е създаден почти 70 години след първите регламентирани стъпки към опазване на културните ценности.

Причината за този странен факт е, че за тази внушителна по своите измерения дейност в нашата научна литература все още няма цялостно историческо проучване, което да представи опазването на архитектурното наследство като устойчиво направление в нашия културен живот - важна част от обществената практика и специфична форма на архитектурно творчество.

Нуждата от такова изследване е отдавна осезаема. Само чрез него опазването на архитектурното наследство в България ще докаже правото си на място, при това на достойно място, в националната и европейската културна история. Днес, когато сме част от обединена Европа, тази необходимост е още по-осезаема, защото е важно и ние и другите да знаят, че само 10 години след своето „възкресение” (през 1888г.) България се включва в обобщоевропейските усилия за съхраняване на архитектурно-историческите ценности и до днес е част от този процес.

➤ КОМУ Е НЕОБХОДИМО ТОВА ИЗСЛЕДВАНЕ ?

на професионалистите, които работят за опазване на нашето архитектурно-историческо богатство, защото достойни пазители на историческите следи могат да бъдат само хора с будна памет за тези, които са го правили преди тях; това изследване е еманация на нашия синовен дълг към личностите, които са създали и развили тази дейност преди нас, за да засвидетелстваме почитта си към тяхното дело;

на цялата архитектурна колегия – за да разшири с още една степен многообразието и широтата на архитектурната професия;

на всички, независимо то тяхната професия и занятие, за които българската култура е важна част от националната ни самоличност – за да познават това явление, което ни поставя редом с развитите европейски държави още в зората на Третото българско царство.

ОБЕКТ И ОБХВАТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО.

В почти 120 годишната история на тази дейност у нас бихме могли да разграничим 3 основни периода:

- от зараждането на дейността до Втората световна война;
- след края на Втората световна война до 1991г.;
- след 1991г.

Първият период е свързан с възникването на дейността, изграждането на институционална система за опазване на наследството и осъществяване на първите реставрации.

Вторият период е свързан с пълно разграждане на създадената преди войната система на опазване и създаване на изцяло нови структури за осъществяване на

дейността. Основно той се идентифицира с дейността на създадения през 1957г. Национален институт за паметниците на културата /НИПК/

Третият период започва през 1991г., когато с Постановление №222 на МС се даде ход на един все още развиващ се процес на децентрализация и деконцентрация на системата и включване в дейността на различни субекти – НИПК и други държавни, общински, обществени и частни организации със стопанска и нестопанска цел.

Настоящият труд е посветен на първия период в развитието на дейността – от нейното зараждане до Втората световна война, и фокусира научното изследване върху опазването на архитектурното наследство. В годините, когато тази дейност все още не е открояна като специфична архитектурна практика, тя е разгледана като част от цялостната дейност за опазване на културното наследство.

ЦЕЛИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

да представи опазването на архитектурното наследство като закономерен дял от нашия културен живот, който възниква и се развива в генетична връзка с развитието на обществото;

да създаде пълноценна картина на първия период от историята на дейността, като я представи в контекста на европейските културни явления в тази област;

да постави началото на поредица от научни изследвания, посветени на този съществен дял от българската култура.

МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящият труд е разработен в следния методически ред:

Очертаване на обобщена картина на опазването на архитектурното наследство в Европа през разглеждания период с цел осмисляне и представяне на същата дейност у нас като част от общеевропейския културен процес;

Издирване на източници, сведения и документи за опазване на архитектурното наследство в България в годините до Втората световна война;

Систематизиране и анализ на данните от проучването и очертаване на основните периоди и направления в развитието на дейността у нас;

Илюстриране на главните направления и отличителните характеристики на дейността чрез реставрационните „биографии“ на някои емблематични за българското културно наследство архитектурни паметници.

СТРУКТУРА И ОБЕМ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Трудът е структуриран в две части.

Първата част включва самото историческо изследване. Тя е с обем 181 страници със 120 фигури – графични схеми и фото илюстрации. Включва въведение в темата, изяснява съдържанието на основните понятия, прави кратък преглед на опазването на архитектурното наследство в Европа до II св. война и на тази основа представя зараждането и развитието на тази дейност в България. Опазването на архитектурното наследство у нас е представено в пет основни стъпки:

Формиране на обществено съзнание за ценността на историческите следи;

Историко-културни предпоставки за възникване и развитие на дейността;

Възникване и развитие на институционална система за опазване на културното наследство;

Опазване на архитектурното наследство в началото на XX век – до Първата световна война;

Опазване на архитектурното наследство между двете световни войни.

Втората част съдържа информацията, събрана в хода на проучването, и документи с основополагащо значение за дейността през разглеждания от нас период. Тя е с обем 117 страници и включва две таблици (Приложения 5.1. и 5.2.), две карти (Приложение 5.3. и 5.4.), десет документа, опис на фигурите в текста и библиография.

Данните за опазване на архитектурното наследство са представени в табличен и графичен вид. Приложение 5.1. представлява опис на тези данни, систематизирани по географски признак - според населеното място или местността към която принадлежат, и дава информация за: обекта на опазване; юридическа защита - Списък на нар. старини №, година; година/и на проучване и/или реставрация; вид на извършените дейности; проучвател / реставратор; източник на информацията.

На базата на този опис е направен „Анализ на данните за опазване на архитектурното наследство в България преди Втората световна война”, представен в Приложение 5.2., в който същата информация е специфицирана по три критерия: вид на осъществената защита; историческа принадлежност на старините; връзка с исторически събития или личности.

Изследвана е и диспозицията на тези обекти в територията на страната. Тя е представена графично в картни материали:

Карта на „старините” в България, обект на опазване преди Втората световна война – Приложение 5.3;

Карта на „старините” в България преди Втората световна война според историческата им принадлежност – Приложение 5.4.

2. ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

За да постигнем терминологична яснота и недвусмисленост, същинската част на изследването се предхожда от анализ на основните понятия, използвани в него: **културно наследство, материално и нематериално културно наследство, движимо и недвижимо културно наследство, архитектурно наследство, паметник на културата, видове паметници на културата, категоризация на недвижимите паметници на културата, опазване на архитектурното наследство, видовете дейности, включващи се в понятието опазване, основни реставрационни методи – консервация, реставрация, адаптация.**

За целите на настоящия труд под „**АРХИТЕКТУРНО НАСЛЕДСТВО**” ще разбираме онази част от културното наследство, която е резултат от архитектурно творчество, независимо от нивото, на което се проявява – сградно или урбанистично, независимо от състоянието, в което е достигнала до нас – в своята цялост или в руинен вид.

3. ОПАЗВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ЕВРОПА ДО II СВ. ВОЙНА - КРАТЪК ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

Архитектурните съоръжения през всички епохи са били обект на грижа. Те са били подържани, променяни, поправяни, а понякога и възстановявани. Това отношение обаче далеч не означава, че те са били ценени като паметници на културата - т.е. като исторически документ за културните постижения от миналото. За формиране на подобно ценностно отношение към архитектурните следи и съответно за възникване на ОПАЗВАНЕТО като специфична дейност за тяхното съхраняване, обществото е изминало дълъг път на развитите и съзряване.

Възникването на целенасочена обществена дейност за опазване на архитектурното наследство е свързано с наличието и проявата на определени предпоставки, а именно:

обществено разбиране за историята като процес на обществено развитите;

съзнание за ценността на архитектурното наследство, извън и независимо от утилитарната полза от него - като документ за историческото развитие и за културните постижения на различните епохи;

съзнание за опасността от увреждане, подправяне и загуба на културно-историческите следи именно поради непрекъснатия ход на историческия процес.

Много късно, едва през XVIII в. назряват условията за формиране на подобно ценностно отношение към културното наследство. Това е времето, свързано с бурно развитие на естествените науки. Разбирането за закономерност и взаимнообвързаност на фактите, процесите и явленията в природата поражда научни опити за откриване логиката на закономерността и в областта на обществените науки. През 1750г. А.Баумгартен със своя труд "Естетика" утвърждава естетиката като наука. През 1764г. излиза "История на изкуствата от древността" - първият в европейската литература труд по история на изкуството. В средата на XVIII век започват разкопките на античните градове Херкулан / 1738г./ и Помпей /1748г./ и това провокира обществен интерес както към архитектурните следи така и към тяхната съдба след разкриването им. Така XVIII век подготвя необходимата обществено-историческа среда за възникване на опазването и **в началото на XIX век се провеждат първите реставрации, осъзнати като особен, специфичен вид дейност за съхраняване на архитектурните следи именно като културно-историческа ценност.**

Както поезията, музиката, живописата, танца, архитектурата, така и реставрацията попада под влиянието на различните естетически концепции, които властват по това време в културното пространство на Стария континент. Така се развиват различни направления в архитектурната реставрация – класицистична, романтична, стилистична, археологическа и др. Всяко от тях изповядва различни идеи за реставрацията и би могло да се открие чрез някои основни характеристики:

КЛАСИЦИСТИЧНА РЕСТАВРАЦИЯ.

респект към оригинала - всички автентични елементи на паметника се разкриват, съхраняват и изявяват при окончателното представяне на паметника;

разграничаване на реставрационните прибавки от оригинала – новите, привнесени елементи се изпълняват от друг материал и с опростен детайл;

осъзнаване на историческата и естетическа значимост на руинирания паметник – цел на реставрацията не е използването на старата сграда, а изявяване на художествените ѝ достойнства с респект към историко-документалната ѝ същност;

стилова избирателност – обект на грижа, изучаване и реставрация са само паметниците от Античността.

РОМАНТИЧНА РЕСТАВРАЦИЯ.

незачитане на оригинала в паметника – често реставрацията се осъществява чрез пълна подмяна на оригиналната субстанция и промяна на автентичния облик на паметника;

фаворизиране на естетико-художествената ценност на паметника и съответно – неглижиране на историко-документалната му ценност;

компилативен подход при намесата в архитектурно-художествения образ на паметника – обичайна практика на романтичната реставрация е механичното пренасяне на форми и фрагменти от различни образци на средновековната архитектура във възстановявания обект. При това копираните фрагменти били “дороботвани” и “усъвършенствани” съобразно вкуса на Романтизма.

фокусира общественото внимание върху архитектурата от миналото; формира обществено разбиране, че архитектурното наследство е културна ценност, за която трябва да се грижим.

СТИЛИСТИЧНА РЕСТАВРАЦИЯ.

цел на реставрацията е стилистичното съвършенство на паметника – това довежда до загубата на много ценни натрупвания от по-късни периоди;

пренасочва вниманието на реставратора от оригинала в паметника към някакъв негов предполагаем образ – умозрителен стилистичен образец;

реставрацията задължително се предхожда от **цялостното, комплексно и задълбочено проучване на паметника;**

реставрацията се осъществява с **подробно документиране** както на проучвателните така и на самите реставрационни работи.

АРХЕОЛОГИЧЕСКА РЕСТАВРАЦИЯ.

задълбочено изучаване на паметника в натура - подобно на археологически обект, откъдето идва и името на направлението;

установява **нови принципи на реставрацията**, които акумулират приносните характеристики на всички предходни направления:

стилово различие между старото и новото;

сигниране на привнесените елементи в материал;

сигниране чрез опростяване на линията на детайла;

маркировка върху всеки нов елемент;

табела с надпис, поясняващ реставрацията и нейните етапи;

излагане на всичко около паметника

документиране на реставрацията;

гласност на решенията;

правят се **първи опити за класификация на реставрацията;**

утвърждава се **ценностният подход в реставрацията** - в основата на реставрацията се поставя обществената значимост на паметника;

музеифициране на паметника - паметникът се възприема като археологически обект или като музейен експонат, изолиран и чужд на съвременния живот;

През 1931г. в Атина се провежда Първата международна среща на реставраторите и се приема **първият международен документ за опазване на архитектурното наследство**, известен като **АТИНСКАТА ХАРТА**. Тя утвърждава принципите на археологическата реставрация и едновременно с това прави първите опити да преодолее нейната ограниченост.

Това е практическят опит и теоретичен инструментариум на реставраторите в Европа в годините до Втората световна война.

Всяко от реставрационните направления се ражда , за да отхвърли и замени предходното и да даде своя принос за опазване на архитектурното наследство на континента. Така стъпка по стъпка, камък по камък, черпейки познания от собствения си опит, реставраторите на Европа съграждат основите на съвременната теория на реставрацията. Всеки период, всяко направление от развитието на дейността дава своя принос за формулиране на онези принципи, които до днес са белег за професионализъм, за научен подход и етика в опазването на архитектурното наследство.

СЪВРЕМЕННИ ПРИНЦИПИ НА РЕСТАВРАЦИЯТА

Респект към оригинала в паметника – автентичността на паметника е негова същностна характеристика (ако един обект не е автентично свидетелство, то той просто не е паметник според определението, което вече дефинирахме в т.2.2 на настоящия труд), в този смисъл съхраняването на оригинала е априорна цел на реставрацията;

Ясно отличаване на съвременните добавки от автентичните фрагменти;

Съхраняване на ценния принос на всички периоди от живота на паметника и на следите от изминалите години - стиловата чистота на паметника не е цел на реставрацията;

Ценността на паметника (във всичките й аспекти - и научно-документална и естетико-художествена) е основен ориентир за лимитиране на реставрационната намеса.

Всяка реставрация почива на задълбочено познаване на паметника - на неговата натура, състояние, типология, стилистика, на аналогичните на него обекти и т.н.

Реставрационната намеса се предхожда и осъществява при подробно документирание на паметника и на изпълняваните реставрационни дейности.

Средата на паметника е обект на равностойна грижа за опазване.

Обект на опазване са несамо ярките архитектурни постижения от миналото, но и фоновата архитектура и цели урбанистични структури.

Архитектурният паметник, макар и създаден през отминала епоха, е част от съвременната среда и следва да се осмисля като жизнен елемент на съвременната действителност и потенциал за нейното развитие;

Тези принципи са безспорна теоретична и методологична основа на дейността в годините след Втората световна война. Чрез поредица от международни документи като Венецианска харта-1964г., Парижка конвенция-1972г., Флорентинска харта-1981г., Вашингтонска харта-1987г., Документ от Нара за автентичността-1994г., Харта на ИКОМОС от Виктория Фалс-2003г., и др. (виж 8.Библиография. Документи), те се утвърждават като професионален регламент за опазване на културното наследство несамо в страните на Стария континент, но и на глобално – планетарно равнище.

Днес културното наследство на всеки народ се осъзнава като общочовешко богатство, за опазването на което световната общност, уважавайки културната специфика и традиции на различните народи, застава зад общи принципи. Познаването и спазването на тези принципи е белег за цивилизованост и

професионализъм в отношението към наследството. Те са критериална основа за оценка както на съвременната реставрационна практика, така и на нейното историческо развитие. Те са скалата, спрямо която ще очертаем мястото на българската реставрация преди Втората световна война в европейската история на дейността и нейна роля за съвременното ѝ развитие.

4. ОПАЗВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРИЯ ДО II СВ. ВОЙНА.

4.1. ФОРМИРАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНО СЪЗНАНИЕ ЗА ЦЕННОСТТА НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ СЛЕДИ.

Както вече споменахме, културно-историческите следи се превръщат в ценност за обществото на определен етап от неговото съзряване – етап, свързан с изградена обществена представа за историята като процес на развитие, с осмисляне на историческите следи като документ за този процес и съзнаване на опасността от тяхната загуба.

Поради тежката историческа съдба на нашия народ, останал 500 г. под османско владичество, формирането на подобно отношение към историческите следи в България значително изостава от страните на Централна и Западна Европа. 500 години народът ни е лишен от правото на национално самоопределение, а за да се формира ценностно отношение към историческите следи, е необходимо преди всичко да се формира обществено съзнание за правото на българите да имат своя история и да е налице обществено познание за тази история. Едва тогава е възможно материалните следи да бъдат осъзнати като документ за нашата национална идентичност, като документ за културните постижения на нашия народ в многовековното му историческо развитие, или иначе казано – като културно-историческа ценност.

В средата на XVIII век, когато в Европа вече се говори за естетика, за история на изкуството, за археология... в поробената ни родина един приведен монах – **Паисий Хилендарски** запалва искрата на Българското възраждане и дава на своя народ една малка, но чутовно велика „книжица” - **ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКАЯ**. Така започва стогодишният кървав поход на българите към тяхната духовна, културна и национална независимост.

Започва дълъг процес на себеопознаване и себеутвърждаване на българската нация. Основни опори за българщината в този труден път са историческите следи, които в естествения ход на този процес се превръщат в обществена ценност.

Огромна роля за формиране на обществената представа за ценността на историческите следи изиграват онези велики личности, които до ден днешен наричаме възрожденци и народни будители.

Видния руски общественик и учен **Юрий Венелин /1802-1839/**, посещава България през 1829 година и прави твърде много за събуждане на българското национално съзнание всред нашата гърчееща се интелигенция. Неговата книга "Древни и сегашни Българи", намира голям отзвук сред българската общественост.

Васил Априлов /1789-1847/ е един от най-видните наши възрожденци, които посочват изключителната важност на материалните следи, като документ за националната ни история и основание за национално самочувствие. Той публикува ценни исторически документи, между които части от Ватиканския препис на Манасиевата хроника и Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378г.

Пръв българин, който събира данни за археологически паметници у нас, е **Неофит Бозвели /1785-1848/**. В 1835 година той издава своята книга

"Славеноболгарское детеводство", където споменава за някои старини около Търново и за манастири около София.

Подчертан интерес към историческите следи проявява **Г.С.Раковски /1821-1867/**. В една от забележките към поемата си „Горски пътник“ той пише за българските старини в Търново, София, Стара Загора и Преслав, като обръща внимание на изключително тежкото им състояние.

Найден Геров /1823-1900/ – виден наш езиковед, като руски вицеконсул в Пловдив също проявява интерес към старините в Пловдивския и Пазарджишкия край. През 1862г. се обръща към руския посланик в Цариград с молба за съдействие пред турските власти да му бъде разрешено да разкопае могила при с. Пастуша.

Видният наш поет, публицист, фолклорист и обществен деец **Петко Рачев Славейков /1827-1895/**, по време на многобройните си пътувания като учител из различни краища на страната ни, неуморно е изучавал, записвал и публикувал народни умотворения. Едновременно с това вниманието му е било насочено и към материалните исторически свидетелства. От едно негово писмо до Н.Палаузов от 1865 година узнаваме, че той е престоял 2 седмици в Преслав като установил, че повечето старини там са разрушени.

През 1857г. **Сава Доброплодни /1820-1894/**, тогава учител в Шумен, организира екскурзия за своите ученици до старата българска столица Преслав.

Може би един от първите опити за графично документиране на архитектурните следи прави **д-р Христо Даскалов /1832-1863/**. Той обръща специално внимание на архитектурните старини в старата българска столица Търново и особено на църквата „Св.40 мъченици“, превърната тогава в джамия. Успява да проникне вътре и да направи препис на надписите от колоните на Омуртаг и на Иван Асен II. Освен това прави графично заснемане на „Св.40 мъченици“ и на „Св.Св. Петър и Павел“ в старопрестолния град.

В последните години преди Освобождението ни /1862 -74/ из Северна България, подбалканските полета и Софийско минава унгарският художник **Феликс Каниц /1829 -1904/**, който в периода 1875-9 година издава тритомния си труд "Дунавска България и Балкана". В това крупно съчинение авторът дава редица данни за старините у нас и фокусирана общественото внимание към съдбата на историческите ценности. Навсякъде – Видин, Кула, Връв, Лом, Никопол, Иструм, Търново, Шумен, Плевен, Гиген, Враца и др., Каниц се натъква на следите на разрухата.

Изложените факти ясно показват, че в средата на 19 век сред българската общественост протича процес на осъзнаване на историческите следи като обществена ценност и се пробужда тревога за тяхната съдба, за опасността от тяхното унищожаване. При това във фокуса на общественото внимание ведно със старите ръкописи, грамоти, монети и керамика са и архитектурните следи – останки от древни сгради, крепости, палати, гробници, черкви, и т.п. Легитимна дейност за тяхното изучаване, популяризиране и съхраняване обаче се поражда едва след Освобождението.

4.2. ИСТОРИКО-КУЛТУРНИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ДЕЙНОСТТА ЗА ОПАЗВАНЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРИЯ.

Поредица явления и събития от края на 19-ти и началото на 20-ти век предпоставят възникването на тази дейност у нас почти веднага след Освобождението – само 10 години след Руско-турската освободителна война, и развитието ѝ по-късно като професионална, научно мотивирана практика:

✚ Създаването на III-та българска държава през 1878г. поставя с огромна сила необходимостта от нейното културно и историческо утвърждаване пред останалия свят. Най-безспорните документи за националната идентичност на народа ни и за историческите корени на българската нация са културно-историческите следи, което ги поставя във фокуса на общественото внимание и провокира държавна грижа за тяхното издирване, изучаване и популяризиране.

✚ Със своето „възкресение” българите и българската държава насочват интереса си към опита на развитите европейски страни. България има шанса „да се събуди от петвековния си сън” в един по-развит, по-напреднал свят, от който тя почти буквално копира управленски модели, взима специалисти в различни области Тази Европа в края на XIX век има вече почти сто годишна традиция в опазване на своето културно наследство

✚ Началото на XX век е времето, когато у нас археологията се утвърждава като наука. С нея се занимават вече не само местни краеведи и патриоти, но и хора със специално университетско образование.

✚ През първите десетилетия на века излизат много научни издания, посветени на културното наследство по българските земи. Автори като Константин Иречек, Грабар, Б.Филов, Кр.Миятев, Ал. Протич, Р.Попов, Ст. Андреев, Хр.Пеев, Ал.Рашенов и др. имат значителен принос за опознаване на културната история на нашия народ и за формиране на обществена представа за ценността на историческите следи.

✚ Интерес към архитектурната традиция се събужда и сред творците на съвременната архитектура. Трябва да признаем, че този процес у нас възниква и се развива твърде мудно и мъчително. Дълго време архитектите остават в страни от проблемите на архитектурното наследство. Въвеждането на новите строителни материали, повишеният информационен обмен и, не на последно място, формирането на българските архитектурни кадри в чужбина, довеждат интернационализиране на съвременното архитектурно творчество и до подражателство или приемственост на чужда архитектурна традиция. Много видни наши творци издигат глас срещу тази тенденция и обръщат поглед към нашето архитектурно наследство. И макар че интересът към него е провокиран преди всичко от желанието то да спаси модерното архитектурно творчество от стилова безпътица и обезличаване, той събужда в архитектурната колегия грижа за съдбата на архитектурните следи.

4.3. ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНА СИСТЕМА ЗА ОПАЗВАНЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Казаното дотук обяснява специфичния ход на възникването и развитието на дейността у нас в сравнение с другите европейски страни. Докато там най-напред трупат практически опит във физическото съхраняване на историческите следи и на тази основа създават институции и законова рамка за тяхното опазване, в България дейността се развива в обратен порядък. Първо се създават институции и нормативен ред и чрез тях се провокира обществената активност за осъществяване на дейността - за издирване, изучаване и съхраняване на следите от миналото.

Първи пазители на културно-историческото ни наследство – както на движимите така и на недвижимите културни ценности, са **музеите**. В същност почти през целия период до Втората световна война те са основният двигател и изпълнител на тази дейност. Само 1 година след Освобождението през 1879 г. в София се създава

първото държавно учреждение за съхраняване на културно-историческите ценности - Народната библиотека и като отдел към нея - археологически музей. През 1892г. със специален закон музеят се отделя в самостоятелен институт под името Народен музей, а през 1909г. със Закона за народната просвета той е преименуван като Народен археологически музей и една от задачите му е *„да се грижи за запазване и поддържане на всички паметници в страната, имащи архитектурно и художествено значение.“* Подобно на Княжество България и Източна Румелия започва изграждането на своите културни институти. През 1879г. в Пловдив се създава Обществена библиотека и музей. Освен тези две държавни музейни учреждения в по-големите селища в страната също се създават музеи – Габрово (1883г.), Варна (1888г.), Ловеч (1895г.), в Кюстендил (1897г.), Силистра (1898г.), Казанлък (1901г.), Плевен (1903г.), Шумен и в Русе (1904г.), Стара Загора (1907г.), във Видин (1910г.), Пазарджик и Тетевен (1911г.), Велико Търново (1914г.).

Огромнен принос за създаването на местните музеи, за издирването, изучаването и популяризирането на културно-историческото богатство на страната имат **археологическите дружества**. Това са формации, в които участват учители, краеведи и други местни интелектуалци от най-различни професии, проявяващи интерес към историята. Първото Археологическо дружество в България се създава във Велико Търново на 18 март 1879г., когато в старата столица заседава Великото народно събрание. През 1896г. по инициатива на братя Шкорпил такова се създава във Варна, 5 години по-късно - в София, а след това и в много други райони на страната. През 1920г. те са 10 на брой а през 1927г. вече 23.

1910 година се подема инициативата за създаване на **археологически институт** но поради последвалите войни той става факт едва през 1920г.

Само 10 години след освободителната за нас Руско-турска война, въпреки твърде малкия ни опит във фактическото опазване на културно-историческото наследство, Българската държава започва активна **законотворческа дейност**, която ни равнопоставя с развитите европейски страни.

През **1888г.** Народното събрание приема първият нормативен документ, посветен на тази дейност - **„Временни правила за Научни и Книжовни Предприятия“** Този документ защитава историческото богатство в цялото му разнообразие и във всичките му измерения, според тогавашните представи - *„...старини - монети, паметници (статуи, гробници, оръжия, оръдия и пр.) и документи (ръкописни, стари печатни книжия и пр.)“*, *„...словесни материали, песни, поговорки, гатанки, предания, разкази, обичаи и тям подобни “* Той очертава две особености на дейността за опазване на културното наследство в зората на нейното формиране:

Първо: Във фокуса на общественото внимание са древните обекти – „крепости, гробници, саркофази“ и т.п. Живата архитектура – тази, която присъства и функционира в жизнената среда, все още не се осмисля като ценност и не е обект на изучаване и опазване.

Второ: Дейностите, обект на коментар и регламентация в документа, са преди всичко „издирването“ и „описването“ на старините. За физическото съхраняване на старините няма дори и намек, ерго все още не се съзира опасността от тяхната загуба и оттам необходимостта от тяхното съхраняване.

Две години по-късно – през **1890г.** е обнародван **Закон за издирване на старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия**– първият български закон за културното наследство. Дори само акта на неговото създаване ни отрежда място до страни със стогодишна история в опазване на културното наследство. За сравнение ще спомена, че Франция приема своя първи закон, посветен на

културното наследство, през 1887г., Австрия – през 1903г., а Италия – през 1908г.. Този закон по същество повтаря Временните правила, но създава една по-стабилна – по-трайна и по-значима правна среда за дейността.

През **1911г.**, на 18 февруари, петък, в брой 37 на Държавен вестник е обнародван **Закон за старините** - документ с фундаментално значение за развитието на дейността у нас. Опазването на старините се утвърждава като дейност с висока обществена значимост, за осъществяването на която се изгражда механизъм и административна структура, гарантирани от държавата. Следва да отбележим редица съществени приноси на тази нова нормативна рамка:

Разширява се времевия обхват на понятието „старина“ - периодът на османското владичество вече се осъзнава като исторически и материалните следи от него се включват в обектите на наследството;

Разширява се типологичното разнообразие на „старините“ – обект на защита вече са и сградите и съоръженията, които са част от „живата“ архитектурна среда;

Разширява се кръга от дейности на грижата за старините - Освен „издирването“ и „изучаването“, коментирани в закона от 1890година, в този закон се говори за „запазване“ и „поддържане“ на старините;

Създават се „инвентари“ на старините - регистри за обектите, които остават под непосредствен контрол на държавата;

Създава се институционална система за „запазване на старините“. (фиг.1)

Държавата поема изключителната отговорност за съхраняване на културното наследство.

Обектите на наследството се осмислят като част от съвременната жизнена среда, която следва да бъде съхранена при нейната организация.

Законът от 1911 е един безспорно модерен нормативен документ, който създава устойчива правна среда за развитие на дейността по опазване на културното наследство за един период от около 35 години - до Втората световна война. Едновременно с това обаче трябва да отбележим и някои недостатъци на този документ:

„Старината“ се възприема преди всичко като експонат, като ценност, която трябва да бъде изучена, съхранена и показвана, а не използвана.

Опазването на старините се свързва с една сравнително тясна професионална група.- музейните работници. Архитектите, инженерите и др. творчески професии, ангажирани с развитието на средата, са все още в страни от наследството.

Въпреки това от текстовете на този закон е видно, че в началото на ХХ век у нас е изградена ясна обществена представа за ценността на историческите следи и тяхното съхраняване е вече регламентирана дейност.

Първите десетилетия на века са години на бурен икономически подем, който оставя отпечатък в нашите селища и те сменят облика си като на „забързан кадър“. Това е времето, когато повсеместно в страната ни се изработват първите кадастри и първите регулационни планове, за които съхраняването на исторически формиралата се селищна структура изобщо не стои като задача. Сокаците се изправят и разширяват, кривите мегдани се геометризират, къщите, „настъпили червената линия“, се режат... И в правната рамка и в творческите среди историческите градски структури не се осмислят като ценност. Подобно ценностно отношение започва да се формира, едва когато голяма част от историческите ядра в нашите градове са унищожени или накърнени.

Тази кризисна ситуация провокира създаването на нов закон, свързан със запазване на архитектурните паметници и през 1936г. е обнародван **Наредба-закон за запазване на старинните постройки в населените места**. Този закон не отменя Закона за старините, а се явява като негово допълнение за правна защита на архитектурното наследство в едни по-големи – урбанистични измерения.

Големият принос на този закон е че той регламентира началото на ново - градоустройствено мислене при опазване на архитектурното наследство. Съхраняването на старинната архитектура става част от творческия процес за устройствено планиране на средата, а грижата за това се възлага на министерството, отговорно за нейното развитие - Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството.

фиг.1 Национална система за опазване на културното наследство според Закона за старините – 1911

4.4. ОПАЗВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В НАЧАЛОТО НА ХХ ВЕК – ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА.

Опазването на архитектурното наследство в края на XIX и началото на ХХ век е свързано преди всичко с дейностите по издирване и изучаване на архитектурно-историческите ценности. В същност следва да отбележим, че през този период няма диференциация на дейността според типологична принадлежност на историческите следи – архитектурни, археологически, исторически, художествени, етнографски или други. Всички те са обект на една обща грижа за тяхното откриване, изучаване и съхраняване, осъществявана преди всичко от музеите и археологическите дружества. Така че **опазването на архитектурното наследство през този период се осъществява като част от един интегрален процес на опазване на културното наследство.**

Както вече изяснихме, представата за културно-историческа ценност по това време се свързва преди всичко със следите от предосманския период в нашата история. Поради тяхната древност проучването им съвсем естествено се осъществява с археологически средства, така че това е времето, когато в страната ни започват първите археологически проучвания. Отначало те са спорадични, почти аматьорски – по инициатива на местните археологически дружества, за попълване

колекциите на местните музейни сбирки. Твърде скоро обаче започват системни археологически проучвания на цели области от територията, ръководени от квалифицирани археолози – чужденци и българи: Фьодор И.Успенски, М.Ю. Попруженко, Карел Шкорпил, Васил Златарски, Анани Явашов и др. .

Успоредно с дейността по откриване и изучаване на историческите следи в началото на ХХ век се извършва значителна работа и за тяхното физическо съхраняване, но тя е свързана преди всичко с грижа и интерес към движимите исторически ценности. Това е времето, когато се създават първите музейни сбирки и първите музеи в страната. В същото време дейността за физическото съхраняване на недвижимите – на архитектурно-историческите ценности е твърде инцидентна.

Първите действия за реставрация на архитектурно-историческите следи предприемат отново археологическите дружества. За съжаление това са действия, за които в архивите няма проекти или друга документация, изясняваща състоянието на паметника преди и след намесата. За голяма част от обектите не знаем дали такава изобщо е била изготвяна. Информация за тази дейност черпим почти единствено от годишните отчети на дружествата. От тях разбираме, че обект на възстановителни мероприятия, които най-често са свързани с аварийно укрепване, са били черквата Св. Георги в София, черквичката в с. Калотина, църквата Св.Св.Петър и Павел във Велико Търново, несебърските църкви Пантократор, Св.Михаил и Гавраил, Св.Параскева, Старата митрополия и Св.Иван Предтеча, църквата Св. София в София, Римската кула /част от известните сега Римски терми/ във Варна, Аладжа манастир край града, турското теке край Балчик и др.

Тези първи опити за физическо съхраняване, или иначе казано, за реставрация на архитектурно-историческите следи са прекъснати от Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война, които се превръщат своеобразна времева граница на един първи - начален етап от първия период в историческото развитие на дейността за опазване на архитектурното наследство в България.

Макар и изключително оскъдна, събраната информация позволява да открием някои основни характеристики на опазването на архитектурното наследство в периода до Първата световна война:

1. Опазването на архитектурното наследство през този етап се представя преди всичко от дейностите по откриването, изучаването и идентификацията на архитектурно-историческите следи. При това тази дейност се явява като че ли „вторичен ефект” от издирването на музейни – движими културни ценности.

2. Обект на проучване и реставрация са следи от различни исторически периоди – от праисторията, античността, българското и османското средновековие, но изследователският интерес е насочен преди всичко към обекти, свързани приоритетно с българското средновековие.

3. През този период се правят първи опити за реставрация на архитектурните паметници в България.

4. Реставрационната дейност се ограничава почти изцяло в метода на консервацията - предприемат се дейности за заздравяване на субстанцията, за подобряване на конструктивния ѝ стабилитет, за отстраняване на вредни въздействия в средата, за премахване на влагата, понякога се изграждат защитни покрития и т.п. Проблемите за образното възстановяване на паметника изобщо не се включват в „дневния ред”.

5. Реставрацията има почти аматьорски характер – най-често тя се осъществява от специалисти в областта на историята – историци, археолози, учители и др. с помощта на местни майстори. От изнесените данни става ясно, че само в три от случаите работят архитекти - арх.Дабков по Св.София, арх. Донков по

Аладжа манастир и арх.Г.Козаров по турското теке край Варна, но те са изключения. В началото на XX век все още не се съзнава спецификата на реставрационната дейност и необходимостта от специални познания за нейното осъществяване, но този етап от развитието на дейността прави първите крачки в тази посока.

4.5. ОПАЗВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

Развитието на дейността в годините между двете световни войни на XX век бихме могли да определим като следващ - втори етап от първия период в историческото развитие на дейността. Какво ни дава основание за подобна преценка? С какво опазването на архитектурното наследство след Първата война се отличава от времето преди нея? - Докато през първия етап се създава правна основа, социална среда и обществен климат за възникването и съществуването на дейността, през втория етап започва нейното ефективно осъществяване.

През 1927 година започват първите осезаеми действия за юридическа защита на архитектурно-историческите ценности. Излизат първите списъци на народните старини, с които под защита на Закона са поставени 302 обекта, заемащи и до ден днешен върха в ценностната пирамида на културно-историческото ни наследство. По-късно в периода 1928-1939 година към тях са добавени още 27 обекта, така че до Втората световна война в България със статут „народна старина“ са защитени 326 обекта (*Общият брой на обектите не е резултат на аритметичен сбор, тъй като някои обекти се повтарят в повече от един списък, а други пък са групирани по няколко обекта и са вписани под един общ номер.- Б.а..*). Според данни от нашето проучване, което няма претенциите за изчерпателност, обект на различни форми на опазване са били поне още 75 обекта, макар и без статут на „народна старина“, или общият им брой е 409 .

Какви са тези обекти?

Как ги опазваме?

Отговорите на тези въпроси очертават от една страна ценностната скала, насочваща и лимитираща дейността към определен тип обекти, и от друга страна - степента на професионализъм при нейното осъществяване. Тези отговори позволяват отново да съпоставим опазването на архитектурното наследство в България с европейската практика по това време.

За целта събраните в хода на настоящото проучване данни, са подложени на анализ по четири критерия: **разположение на обектите на територията на страната, историческа принадлежност на старините, вид на осъществената защита** – юридическа, физическа, градоустройствена, и **връзка на старините с исторически събития или личности**. При това се откриха 4 основни извода:

1. Дейността за опазване на културното наследство се разпростира почти върху цялата територия на страната , като в тази обща картина се открояват няколко съсредоточия - около важните исторически центрове: в района на Плиска, Мадара и Преслав; в района на В.Търново и Арбанаси; в района на Варна; на Несебър; на Видин; на София; на Самоков и на Пловдив.

2. През разглеждания период се осъществяват различни форми на защита на старините - юридическа, физическа и градоустройствена.

3. Започва опазването на историческите паметници – обект на юридическа и физическа защита са сгради, свързани с живота и делото на велики личности от нашата история.

4. Обект на опазване са исторически следи, принадлежащи към различни епохи, представящи изключителното разнообразие в културното богатство на страната ни.

	86	Възраждане
	43	Средновековие под османско владичество
	67	Обекти от периода на средновековието под османско владичество, свързани с християнската религия и култура
	152	Българско средновековие /I-ва и II-ра българска държава/
	71	Античност -Траки, Гръцка колонизация, Рим, Византия
	14	Праистория
	409	Общ брой обекти

фиг.2 Типология на старините според историческата им принадлежност – диаграма според броя на обектите

В подбора на историческите ценности се откроява приоритетът на старините, свързани с българската и християнската култура - това са 75% от всичките опазвани обекти, но като цяло дейността обхваща пълната палитра на нашето архитектурно наследство. Този факт е безспорно достойнство на дейността в България. Още в първите десетилетия на своето развитие опазването на архитектурното наследство у нас демонстрира отношение към културно-историческите ценности, адекватно на това в европейските страни със стогодишна история в тази област.

Можем ли обаче да повторим това твърдение и по отношение на реставрационната дейност? Познаваме ли и прилагаме ли у нас принципите на реставрацията в Европа от 30-те години на века?

Периодът между двете световни войни на ХХ-тото столетие е времето, когато в България реставрацията на архитектурните ценности се осмисля и утвърждава като специфична професионална практика, за осъществяването на която археолозите привличат архитектурната колегия. През 1924г. към Народния музей се открива архитектурен отдел и за негов уредник е поканен арх. Александър Рашенов.

Александър Рашенов /1892-1938/ е личност – епоха в българската реставрация. Огромна част от реставрациите в периода между двете световни войни са свързани с неговото име. Той е рядък ерудит, архитект-творец, художник, публицист, общественик, неуморен изследвач на българската архитектурна традиция. Всеки народ, всяка епоха, всяка професионална общност има нужда от своите легендарни личности. За българската реставрация от първата половина на 20 век това е арх.Александър Рашенов. Той е човекът, който поставя реставрационната дейност на теоретични основи, сравними с европейската практика по това време.

След ранната и неочаквана смърт на арх. Рашенов, на 09.05.1938г. като „старши архитект” в Народния музей е назначен **арх. Петър Карасимеонов** – достоен продължител на делото на своя предшественик. От 1942г към Народния музей е назначен още един архитект – **арх. Сава Бобчев**. Тяхната работа по отделните обекти е била подпомагана и от нещатни специалисти - **арх. Панайот Калчев, Тома С.Петров** – тогава още техник, и **арх.Христо Пеев**.

С цялата си практическа и научна дейност тези хора демонстрират задълбочен и траен интерес към опазването на архитектурното наследство. Освен неуморими практики те са изследвачи на българската архитектура, учени, публицисти. Всичко това говори, че реставрациите на архитектурно-историческите ценности в периода между двете войни се осъществяват вече от професионалисти с формирани специализирани познания в областта на архитектурната история и на европейския опит в опазването на историческите следи.

За мащабите на реставрационната дейност в България след Първата световна война съдим преди всичко по отчетите на Народния музей, в който остават държавните правомощия да ръководи и осъществява тази дейност чрез Комисията по старините и своя Архитектурен отдел. През този период се реставрират голяма част от най-значимите паметници на българската история. Между тях са: Голямата базилика в Плиска; Кръглата църква в Преслав; Мадарски конник; църквата в Патлейна; Църквите в Несебър; ц-те Св. София и Св.Георги в София; Боянската църква; църквите в Драгалевски, Куриловски, Подгумерски и Буховски манастири; Асенова крепост; Бачковски манастир; Рилски манастир; Преображенски манастир; Ц-ва Св.Никола в Сапарева баня; Св.40 мъченици, Св.Петър и Павел и Св.Димитър в Търново; Балдуинова кула и портите на крепостта Царевец; ц-те Рождество Христово и Св. Димитър, Констанцалиевата къща и Царската къща в Арбанаси; Крепостта и замъка Баба Вида във Видин; жилищните кули във Враца; Крепостта в Хисар;Къщата на Куюмджиоглу и Хисар капия в Пловдив и много други.

Опазването на всеки един от тези обекти е част от многотомната история на реставрацията на архитектурните паметници в България.

Чрез реставрационните биографии на някои емблематични за нашето наследство паметници ще очертаем основните направления от развитието на дейността, методическите основи, на които тя стъпва, формирането на обществена култура за опазване на архитектурното наследство и нейното влияние в реставрационната дейност.

4.5.1 ПЛИСКА, МАДАРА, ПРЕСЛАВ

Старините на първите български столици – Плиска и Преслав, са емблематичен представител за културата на Първата българска държава и тяхното опазване демонстрира отношението към тази особено важна за българската общественост група архитектурни следи. Те фокусират вниманието на обществеността и научните среди още в най ранните години от развитието дейността по опазване на нашето културно наследство.

Първите археологически разкопки у нас се провеждат в Плиска и Преслав. Още през 1897 г. от проф. В. Златарски започва проучване на преславските дворци, а през 1899 и 1900 година Руският археологически институт в Цариград с участието на Карел Шкорпил, предприема проучване на Плиска. За съжаление първите разкопки на Преслав не дават особено впечатляващи резултати и това спира научните дирения там за период от 20 години. Търсейки аналози на старините от Плиска, Народния музей насочва вниманието си и към Мадара. Безспорно най-атраktivният паметник на мястото е известният отдавна Мадарският конник - най-ухажваният от българската и международна научна общественост български паметник. Интересът към него датира още преди Освобождението. За съществуването на скалния релеф и надписите край него съобщава още през 1862г. унгарският пътешественик и художник Феликс Каниц. След това с проучването на Конника се занимават Константин Иречек, братята Шкорпил, експедиция на

Виенската академия на науките, унгарският професор Геза Фехер. Като следствие от неговата работа през 1924г. Археологическият институт предприема ново проучване на конника, но освен това започва разкопки в средата на паметника и възобновява археологическите дирения в Преслав. Този път проучванията дават бляскави резултати за науката:

доказват, че в непосредствената околност на конника е съществувало обширно средновековно селище, което може да се припише само на българите;

разкриват се постройки, между които Кръглата църква в Преслав, заинтересовала целия византоложки свят;

разкриват се най-старите паметници на българската писменост (глаголическото писмо в Преслав, кирилица от края на 9 век);

разкриват се хиляди фрагменти от преславска емайлова керамика,

Върху старините на Плиска, Мадара и Преслав се фокусира огромен научен интерес. За съжаление не бихме могли да кажем същото за дейността по тяхното съхраняване. Информацията за такива мероприятия е твърде оскъдна и някак между другото. За осъществяването на планомерна дейност за опазване на паметниците съдим по годишните отчети или планове на Народния музей, според които след 1921 започват, макар и твърде спорадично, да се заделят средства „за заздравяване на старините“. Финансират се заздравяване на църквата в Патлейна, изготвяне на планове на разкопките в Мадара и Преслав и заздравяване на старините в двете селища.

Успоредно с проучването на Кръглата църква се осъществява укрепване на руините, което по сведения на самия проучвател – Кр.Миятев, е станало „с голямата помощ на С. И. Покровски, изработил същевременно плана и разрезите на църквата“, и с „техническите съвети на архитекта Д-р Ал. Рашенов“. В какво се състои обаче намесата в паметника можем да разберем само от едно единствено изречение и една снимка в труда на Кр.Миятев: „...за да се предпазят от по-нататъшно рушение зидовете са закрепени през 1929 г. са железобетонна надставка...“

От начина, по който авторът съобщава този факт, разбираме че той не възприема консервационната намеса като същностна дейност. Прави се нещо, което трябва да позволи на историци и изкуствоведи да продължат своята работа в бъдеще, да проверяват и доказват своите тези и... толкоз. Въпроси от типа как да се намесим в паметника, с какви материали, в какъв обем, как да запазим естетиката на руината и т.п. изобщо не се поставят.

Зряло професионално отношение към съхраняването на старините в Плиска, Мадара и Преслав виждаме едва през 1937г. При едно свое посещение там арх.Александър Рашенов прави обстоен анализ на състоянието им и излага своето виждане за необходимите реставрационни дейности В предписанията на арх. Рашенов правят впечатление три основни пункта:

Той говори преди всичко за консервация на всичко оцеляло.

Предвижда частична реставрация само на онези фрагменти, които са документирани при проучването и са се разрушили в годините след разкопаването им – т.е. за които има безспорни фактологични данни. Въпреки проучванията на арх. Рашенов за цялостната архитектура на паметника – през 1934г прави графична реконструкция на Кръглата църква в Преслав, той не допуска никаква идея за каквато и да е реконструкция при реставрационните работи.

Обръща специално внимание на средата на паметника, като фактор за неговото опазване.

Арх. Рашенов не успява да осъществи своя замисъл за реставрация на старините в Плиска, Мадара и Преслав. За съжаление 1937г. е последната от неговия жизнен път.

През следващата 1938г. работата му се поема от арх. Карасимеонов, който на свой ред прави обиколка на старите български столици и дава заключение и предложения за намеса.

Като цяло арх.Карасимеонов следва идеите на арх. Рашенов, като предвижда априорно консервационни мероприятия, но като че ли с една степен разширява свободата на реставратора и търси малко по голяма реставрационна намеса с цел паметникът да стане по разбираем, по-интересен, по-комуникативен за публиката. Стриктните „археологически“ позиции на арх. Рашенов отстъпват място на едни по-артистични, по-творчески идеи за реставрацията, целящи по-тясна връзка на старината с публиката или иначе казано – по-добрата социализация на паметника. Трябва да подчертаем обаче, че тази свобода няма нищо общо със своеволията на реконструкцията, нещо повече арх.Карасимеонов ясно и недвусмислено, изначално отхвърля пълната реставрация на обектите.

4.5.2 ЦЪРКВА СВ.СОФИЯ В ГР.СОФИЯ

Света София е един от най-ярките паметници на старохристиянската архитектура по българските земи. Тя е най-добре запазената и съответно най-рано познатата християнска базилика у нас, поради което е обект на изследователски интерес и грижи за съхраняването ѝ още в самото начало на ХХ век. Чрез историята на нейното опазване ще представим отношението към една друга група паметници – древни, с особено висока научна стойност, но за разлика от старините на Плиска, Мадара и Преслав, съхранени в значителна степен, със силно пространствено и естетико-емоционално присъствие в средата.

Първи опити за възстановяване на паметника прави Софийското археологическо дружество още през 1914г., но те са свързани само с премахване на късната турска стена, преграждаща олтара, и възстановяване на абсидата по старите очертания на зида. В периода на войните финансирането е спряно и работата се възстановява чак около 1926г., когато състоянието на паметника е вече особено тежко.

По това време Църковното настоятелство отправя искане сградата да бъде напълно възстановена, за да бъде използвана първо като църковно-исторически музей, а после - като действащ храм. Тези обстоятелства усложняват изключително задачата на пазителите на старината. Според натрупания до тогава опит в реставрацията на архитектурно-историческите ценности, древните сгради се съхраняват като експонати – без каквато и да е идея за тяхното съвременно използване. Нещо повече – общоприето в професионалните среди е мнението, че използването на паметника ще намали историческата му стойност, ще го профанизира, или дори ще доведе до неговото унищожаване. Така че идеята за приспособяване на Св. София за богослужение отначало категорично се отхвърля и от Народния музей и от Комисията по старините.

Тази позиция на професионалистите обаче не е била приета радушно нито от Църквата нито от енорияшите. За широката публика тази „платонична любов“ към старините остава напълно неразбираема. Нещо повече - срутва се (според арх. Рашенов не от само себе си) част от западната стена, което поставя паметника в кризисно положение – заплашен не само от атмосферна, но и от социална агресия.

Предвид тежестта на проблема, на 3.XI.1926г. въпросът за реставрирането на Св.София е внесен отново за разглеждане в Комисията по старините и се взема решение църквата да се затвори и да се превърне в старохристиянски музей.

Реставрацията е поверена на арх. А.Рашенов – вече щатен архитект към Народния археологически музей. Работата му по тази църква е своеобразна летопис за професионалните познания и умения на нашите реставратори от 30-те години на ХХ век. Не разполагаме с негови проекти, но от публикациите му, в които обстойно е описал своята работа, става ясно, че задачата е поверена на специалист, с изградени теоретични позиции за реставрационния подход към паметниците. За да представи обосновано своите намерения за намеса в паметника, авторът прави преглед на европейската реставрационна практика и излага своята теза за „живите” и „мъртви” паметници, видно заимствана от Густаво Джованони и италианската теория на реставрацията.

За първи път реставрационният подход към паметника се обвързва с неговата ценност. Макар че в началото на ХХ-ти век критериите за оценка на паметника са все още твърде ограничени и неясни, това е изключително важна крачка към съвременните реставрационни принципи.

Реставрационната намеса се предхожда от задълбочено проучване и ясна мотивация. Най-напред са изследват напластените една върху друга три мазилки и се констатира, че църквата не е била изписана с изключение на една част от цокълното ниво, която се заздравява и съхранява. Част от тухлените сводове, вероятно през турския период, са били възстановени с тухлена облицовка, анкерирани към зидарията посредством желязо. Тази облицовка под въздействието на влагата е била в тежко състояние, във връзка с което се предприема нейното укрепване и частична подмяна. Прави се проучване на сводовете - на пукнатините и на тяхното статическо натоварване. В резултат, тези, които не представляват опасност, са измити с вода под налягане и са залети с цимент, а тези, които създават конструктивен проблем, са разкъртени и пломбирани с железобетон. Така се постъпва и при укрепването на северните пети на сводовете от средния кораб - авариралите участъци се заменят със стоманобетонови, а по-стабилните се дозират. На базата на открити при проучването податки, е възстановена стълбата за галерията. Възстановяването на разрушената част от западната фасада и нартекса се осъществява по образец на запазените фрагменти, като стените се зидат на циментов разтвор на тънки фуги (оригиналът е на варов разтвор с чукана тухла на широки фуги!), а сводовете се изграждат от стоманобетон. Реставрацията на отворите в нея се осъществява на базата на съхранените податки в южната част на стената. Арх. Рашенов прави внимателно проучване на отворите в наоса и констатира вторичното им подзидане както в ширина, така и във височина. Той обяснява този факт с непоследователност при градежа на църквата. Дали това е вярно или не – не знаем. Това биха могли да кажат следващите проучватели на паметника. За целите на нашето изследване обаче интерес представлява решението на арх. Рашенов да демонстрирано с реставрацията тази липса на пълно познание за паметника и неизяснените фрагменти да се съхранят за бъдещи проучвания.

Намеренията за използване на храма, налагат да се внесат и някои нови, чужди на паметника елементи, – иконостас, дюшеме, електрическа инсталация и др. В цялата си работа по тази църква арх. Рашенов е принуден да търси разумен компромис между теоретичните позиции, утвърдени в цивилизована Европа и споделяни от него, и една индиферентна към тях социална поръчка. Средството, с което той опитва да реши тази нелека задача и да запази професионалната си етика

в отношението към паметника е сигнирането на всяка намеса в старината. Така със работата си по „Св.София” арх. Рашенов формулира принципи, които стават теоретична основа и на съвременната реставрационна дейност:

1. Реставрационната намеса се предхожда от задълбочено познаване и проучване на паметника
2. Реставрационната концепция е функция от ценността на паметника.
3. Реставрационните добавки се отличават от оригинала както в материал така и с начина на градеж.
4. При реставрацията се прилагат – съвременни строителни материали.
5. Реставрацията трябва да демонстрира липсата на достатъчно познание за паметника и да позволява бъдещи проучвания на неясните фрагменти. - тази характеристика на реставрационния подход е изключително важна, защото тя е приносна и за европейската реставрационна теория, тя е скок към съвременните принципи на реставрацията. Ако другите характеристики можем да открием в теорията на Бойто, на Джованони, на Ригл и др. то тази можем да свържем с името на арх. Рашенов
6. Реставрацията на Св.София е свързана и с първата идея за използване на паметника, но все още подобна намеса се възприема като компромис с принципите за неговото опазване.

Опазването на Света София в София е един от примерите, които представят тази дейност в България през 30-те години на ХХ век като съществена част от европейския опит – напълно синхронна както с теоретичните позиции, така и с практиката на развитите европейски страни. Ще си позволя дори да нарека този пример представителен за властващите по това време идеи на „археологическата реставрация”, който не бива да бъде подминаван от историците във всички бъдещи изследвания на опазването на архитектурното наследство в Европа.

4.5.3. ВЕЛИКО ТЪРНОВО, КРЕПОСТ „ЦАРЕВЕЦ”

Старините от българското средновековие, които са във фокуса на общественото внимание през разглеждания от нас период, се представят и от още една голяма група паметници – тези, свързани с културата на Втората българска държава. Тук в паметта изникват старините на Търново, несебърските църкви, много от нашите манастири, средновековни крепости и др. Значителна част от тези архитектурни ценности са обект на грижа, но като че ли преди Втората световна война най-мощна работа се извършва в Търново. При това там, особено при реставрацията на крепостта Царевец, се прилага един реставрационен подход, различен от този, който вече познаваме от Плиска, Мадара, Преслав и Света София.

Реставрацията на архитектурните паметници във Велико Търново е може би най-романтичното явление в историята на българската реставрация. Като казвам „романтично” имам предвид, че голяма част от реставрациите в този град - от самото начало на тази дейност та и до днес, следват принципите на „романтичната реставрация”, властвала в културното пространство на Европа през втората половина на 19 век.

Как „призракът” на романтичната реставрация възкръсва в старопрестолния град почти 70-80 години по-късно?

За възраждане на старата слава на третата българска столица в началото на ХХ век в Търново се създава специален комитет, който има за цел възстановяването на старобългарските архитектурни паметници в града. Още през

1919г. търновският окръжен инженер внася в Комисията за старините проект за реставрация на портите на Царевец. Резолюцията на комисията е категорична „...е днешно време пълната реставрация на стари паметници , които съвършено са изчезнали, от научно гледище не се допуска.” От този момент започва епичната 90 годишна борба за надмощие между популярните представи за реставрацията и професионалните принципи, между обществените очаквания за прераждане на материалните свидетелства за величието на старопрестолния град и усилията на професионалистите да съхранят автентиката на историческите следи.

Отказът на Комисията за старините да се пристъпи към пълна реставрация на крепостната порта само отлага намеренията на търновци с 10 години. През 1930г. тази идея е подновена и вече наложена на Народния музей от Министерството на благоустройството и лично от министъра проф. Данаилов. Работата за пресъздаване на портата и Балдуиновата кула е възложена на арх. Рашенов – щатен архитект на музея, реставратор с опит, който вече няколкократно, ясно и категорично се е обявявал против романтичния подход в реставрацията и в подкрепа на археологическите реставрационни принципи. Въпреки това, задачата, която се поставя пред него е *„върху старите основи да се построи една средновековна кула, приспособена за всички начини на отбрана и да е с архитектура, обичайна за крепостите от онова време, в България, Македония, Цариград”*.

Как постъпва арх. Рашенов? -Точно така, както още в средата на 19 век препоръчват критиците на романтичната реставрация, за да ограничат произвола и художествената измислица при намесата в паметника – задълбочено познаване на средновековната архитектура (Виоле льо Дюк), изучаване на аналогични примери и копиране на съществуващи образци (Проспер Мериме);

Първата задача, с която арх. Рашенов се заема, за да пресъздаде максимално достоверно „Балдуиновата кула”, е задълбочено археологическо проучване на паметника и изясняване на етапите в неговото изграждане.

След това работата продължава с обстойно проучване на паметници от същия период и със същото предназначение в райони с идентично културно присъствие или с културно влияние върху архитектурата на Второто българско царство. В резултат авторът определя аналогични обекти, които да послужат като образци за пресъздаването на кулата - цариградските крепостни кули, кулите в Червен, в Рилския манастир, в Атон и др

Реставрационната намеса започва от нивото на старите основи. Всички елементи, за които е имало данни „in situ” са реставрирани според тази информация: При това част от оригиналните основи и разположения под тях византийски зид не са зарити след проучването и са запазени открити така, че да могат да бъдат видени. Всички останали елементи на кулата обаче са били възстановени хипотетично: стълбата, водеща към покривната тераса е реконструирана по аналогия на стълбите от Цариградската крепост и на кулата в Червен; бойниците в стените на приземния етаж са тесни, защото авторът предполага, че българите не са разполагали с отбранителна техника, която изисква по-широки бойници; горният етаж на кулата е изпълнен по аналогия на Хрельова кула и на кулите от цариградската крепост; междуетажните конструкции – дървен гредоред и дюшеме, са по образец от Червенската крепост; покривът на кулата е оформен като тераса със зъбери, по подобие на стената в Цариград.

Градежният материал, с който се изпълнява реставрацията е вторично употребен оригинален камък. Начинът на градеж също наподобява автентичния. Липсва идея за отличаване на реставрационната намеса от оригинала. Сигнирането на привнесените части не е цел на работата, дори обратно. Само някои скрити

конструктивни елементи се изпълняват посредством нови строителни похвати: скарата от надлъжни и напречни дървени сантрачи в зидовете се заменя от скрити стоманобетоннови пояси; над гредите и таванското дюшеме на най-горния етаж е изпълнена скрита железобетонна плоча. Тази намеса обаче е добре прикрита и цели единствено осигуряване на по-добра стабилност и дълготрайност на извършените работи.

Реставрацията на Балдуиновата кула е приета с възторг от търновската общественост. За съжаление обаче нейният триумф има много тежък, дори бих казала пагубен ефект поне в две посоки:

1. Формира се погрешна обществена представа за същността и целите на реставрацията.

2. Става пример за подражание за реставрационната дейност в Търново до ден днешен и така нанася невъзвратими щети на автентиката на архитектурни следи в старопрестолния град.

Следвайки „светлия пример“ на Балдуиновата кула през 1933г. се провежда археологическо проучване на портите и стените на Царевец, а през 1934г. арх. Рашенов започва реставрацията на крепостната стена. Реставрационният подход е идентичен с този за Балдуинова кула. Идеята за пълно пресъздаване на портите се гради върху археологическите податки, аналогичните примери от региона и сведенията на очевидци (Петър Богдан Бакшич, Хаджи Калфа, Ф.Каниц, К.Иречек, К.Шкорпил), описали видените от тях руини

Така в началото на 20 век с реставрациите по крепостта Царевец във Велико Търново се поставя началото на романтичното направление в българската реставрация. Странно, но факт – въпреки че романтичната реставрация е отдавна разкритикувана и отречена като подход за опазване на древните архитектурни следи, във Велико Търново нейните принципи периодически възкръсват и се налагат с изключително силна обществена и политическа подкрепа при реставрацията на най-ярките паметници в старопрестолния град.

На какво се дължи това? Според нас това явление се корени от една страна в липсата на обществено съзнание за документалната същност на културно-историческите следи и от друга страна в тяхната силна идейно-възпитателната природа. Това им качество често пъти се експлоатира в услуга на определени интереси. Истината е обаче, че независимо от мотивите, чрез подобна реставрация на паметника създаваме фалшификат и заменяме историческия документ с красив преразказ, допълнен с художествена измислица. Това „романизиране“ на историята е твърде опасно явление, особено когато историческите следи са рядък свидетел за древен и исторически важен период.

Но може би най-тежкото последствие на тези реставрации е, че те поставят началото на твърде мощна „верижна реакция“ от подобни реконструкции, които през следващите десетилетия „врълхитат“ твърде много и твърде ценни обекти на старопрестолния град - крепостните стени на Царевец, Патриаршеската църква, Двореца, църквата „Св.Димитър“, а съвсем скоро и църквата „Св. 40 мъченици“ !...

Примерът Царевец, който днес вече имаме достатъчно основание да наречем примерът Търново, показва че реставрацията на архитектурните ценности е не само резултат от професионализма и позициите на реставраторите. Тя е преди всичко еманация на обществената представа за ценността на архитектурните следи, отражение на обществената култура, белег за нейното развитие. Следователно за да се преборим с „вируса на романтизма“ в българската реставрация трябва да оздравим социалната среда, в която той вирее, трябва да формираме в обществото

ясна представа за същността на културните следи, трябва да формираме обществена култура по тези въпроси.

4.5.4. ЦЪРКВАТА СВЕТИ ГЕОРГИ В СОФИЯ

Ротондата „Св.Георги” - най-старата обществена сграда на нашата столица, паметник от античността, преживял много столетия и приютил в себе си следи от културата на различни епохи.

Как този факт се отчита при неговото опазване? Фаворизират ли се следите от някоя епоха или културното напластяване се възприема като ценност, която трябва да бъде съхранена? С какво този обект влиза в историята на реставрацията в България?

Научно археологическо проучване на паметника започва едва през 1915г. и с прекъсвания продължава до 1932г. под ръководството на Богдан Филев и арх. Рашенов. Архитектурната реставрация на паметника обаче се възлага едва в края на 1938г. - на архитекта към Народния музей – Петър Карасимеонов.

По това време вече са изпълнени реставрациите на Св.София в София и на Балдуинова кула в Търново, вече са очертани две различни направления в развитието на тази дейност у нас – едното, следващо принципите на археологическата реставрация и фаворизиращо историко-документалната същност на паметника и другото, близко до принципите на романтичната реставрация, при което чрез хипотетични възстановки се търси преди всичко силното естетико-емоционално въздействие на старината.

Арх. Карасимеонов се опитва да наложи по-нови, по-архитектурни идеи за реставрацията, акумулиращи приносните характеристики и на двете направления. Той не игнорира документалната същност на паметника, но и не я фаворизира. Опитва се да преодолее музеифицирането на старината, търсейки по-богат, по-въздействащ архитектурен образ на реставрирания обект, за да постигне неговата комуникативност - за да бъде забелязван, разбираан и харесван от хората. Но за разлика от хипотетичните реставрации на „Царевец”, той възстановява само фрагментите, за които има безспорни данни.

В процеса на реализация обаче този подход среща много сериозен отпор. Болшинството от членовете на Комисията за старините не са готови да приемат идеята, че паметникът, добил обществено признание като църква, може да бъде представен отново като „римска баня”. Според тях предприетата реставрация изменя коренно културно-историческото значение на старината. В разгорилия се по този повод спор арх. Карасимеонов изразява становището, че паметникът следва да се разглежда в неговото развитие. Църквата „Св.Георги” трябва да се съхрани и представи не като отделен обект на опазване, а като част от по-древна сграда (определена тогава като римска баня), към която тя исторически принадлежи. В подкрепа на своята работа той привежда примери от чужди публикации и автори, налагащи в европейското пространство нов подход на „творческо заздравяване на старините”, който цели чрез фрагментарна реставрация на научно доказани части от паметника да го направи разбираем и интересен за широката публика.

В хода на своята убедена и мотивирана защита на новите реставрационни идеи арх. Карасимеонов оставя обаче без отговор два съществени въпроса – как отличава реставрационните прибавки от оригинала и защо заздравяването на оригинални фрагменти от паметника се осъществява чрез тяхното събаряне и преизграждане по старата технология.

Въпреки това трябва да кажем, че реставрацията на ротондата „Св. Георги“ в годините преди Втората световна война пише още една особено важна страница от историята на опазване на архитектурните паметници у нас. Чрез нея в научните среди се прокламират идеи, значими до днес и съставляващи част от съвременните принципи на реставрацията:

1. Архитектурният паметник следва да се опазва в неговото развитие, съхранявайки и изявявайки ценния принос на всички периоди от живота му.
2. Съществена част от опазването на паметника е организацията на средата.
3. Комуникативността на паметника е важно средство за приобщаване на широката общественост към архитектурното наследство и за осмислянето му като обществена ценност. Чрез реставрацията паметникът трябва да бъде съхранен за бъдните поколения, но задължително условие за постигане на тази цел е той да бъде разбран и оценен в съвременността.
4. Всичко това следва да се постигне „върху строго научна основа“ без какъвто и да било компромис с истинността на познанието за старината.

4.5.5. ПЛОВДИВ - СТАРИЯТ ГРАД

В опазването на архитектурното наследство в България преди Втората световна война се наблюдава и едно друго явление, което не бива да бъде пренебрегвано или подминавано – урбанистичната защита на архитектурното наследство. Може би този термин е малко пресилен и не съвсем точен, защото не става дума за охрани зони, режими и планове за опазване, но все пак това са първите крачки към подобна дейност.

Урбанистичната защита по това време се осъществява преди всичко чрез въздействие върху плановете за устройство на територията, които през този ранен период на градско планиране, твърде често се изчерпват с регулационните планове. Подобна намеса е била упражнена при разглеждането на регулационния план на Банско, Дупница, Казанлък, Копревцица, Кюстендил, Несебър, Хисар, Пловдив. Един от най-ярките примери за раждането на урбанистичния подход в опазването на архитектурното наследство у нас е **Пловдив**.

В столицата на Източна Румелия, почти веднага след Освобождението, се предприемат действия за планово развитие на селището. Още през 1891г. арх.инж. Йозеф Шнитер (1852-1914г., от чешки произход) изготвя „Ситуационен план“ (сега Кадастрален план) на града. Успоредно с това той работи и по „Регулационен и благоустройствен план“, одобрен през 1906г. Като цяло планът на Шнитер е толерантен към естествено формираната се структура на града. Той запазва основните улични направления и кварталната структура на съществуващия град, но при регулацията на уличните пространства значителна част от възрожденската архитектурна субстанция е поставена под заплахата от унищожаване или осакатяване чрез „подрязване“ на сградите по изправената геометрия на улиците

Прожеждането на плана прави заплахата от загуба на архитектурни ценности осезаема реалност и съвсем естествено пробужда обществената съпротива за опазване на архитектурното наследство. В резултат, през 1927г. с Втория списък на народните старини под защита на Закона са поставени 23 обекта, включващи исторически следи от Античността до Възраждането, представители както на османската така и на християнската култура. Забележителен е фактът, че 4 от обектите в този списък са цели улици от възрожденската структура на града – „улица „4-ти януари“ от житния пазар до улица „Църковна“; улица „Доктор Владо“ от

„Ламартиновата къща“ до Генко Митовата; улица „Кирил Нектариев“; улица „К.Стоилов“ от „Житния пазар“ до пресичането ѝ с улица „4 януари“.

За съжаление, въпреки всичко, някои твърде забележителни обекти като Куршум хан, къщата, в която е живял Ив.Вазов, минарето на Мемлевихане и др. са разрушени. Това обаче не спира усилията на Археологически музей и Археологическото дружество в града. Нещо повече - търсейки законови средства за съхраняване на историческата градска структура на Трихълмието, арх. Пеев, тогава вече председател на местното Археологическо дружество, предлага тази част на града да бъде обособена като специфична строителна зона – „Старинна зона“, включваща кварталите на Джамбаз тепе, Таксим тепе и Небет тепе, за която в Благоустройствения правилник на града да се допишат специфични изисквания. Тези усилия на арх. Христо Пеев, подкрепени от цялото Археологическо дружество, от Народния музей и кмета на града не остават безрезултатни. През 1938г. Благоустройственият правилник на града е променен.

През 1940г. с отделен застроителен и регулационен план кварталите в обхвата на Трихълмието се обособяват като „Старинна градска част“, известна по-късно като „Стария град“. В този план се обозначават сградите и ансамблите с качества на „старини“ и се ревизира предходната регулация така, че да се запазят ценните улици и да се спре събарянето и „рязането“ на къщите. Така Пловдив прави първите реални крачки за урбанистична защита на архитектурното наследство.

От теоретична гледна точка особен интерес за нас представляват методите, чрез които се препоръчва да се осъществи това опазване.- запазване на „характерната улична картина“ и нова архитектура „в духа на старите типични сгради“. За да не допусне превратно тълкуване на своите тези арх. Пеев обръща специално внимание, че не става дума за копиране на старите стилове. Напротив – *„достатъчно е новите постройки да бъдат проникнати от духа и характера на старинността“*

Борбата за съхраняване на историческото градско ядро на Пловдив е може би най-яркият жест, с който града се вписва в летописа на опазване на архитектурното наследство у нас преди Втората световна война.

В биографията на Стария град от първата половина на ХХ век има и други събития, свързани с опазването на отделни архитектурни ценности и с отношението на градската управа и обществеността към тези проблеми. През 1938-42 година под ръководството на арх.Христо Пеев са укрепени къщите „Ламартин“ и „Недкович“, както и портата „Хисар капия“. Особено интересна е историята за създаване на етнографски музей на града в къщата на Куюмджиоглу. Общината е имала идея по подобие на големите европейски градове да създаде такова място, в което да се съхранят ценни образци от възрожденската култура на града, когато пред градоначалниците се разкрива възможността да участват в търг за изкупуване на къщата или по-скоро да го осуетят, защото градската управа не разполага със средства за участие в наддаване . И ако има нещо впечатляващо в тази история то това е отношението на гражданството и, по-точно, на частния бизнес към тази инициатива – всички участници в търга доброволно се оттеглят, когато разбират какви са намеренията на кмета и дори го поздравяват за родолюбивото начинание. Почти веднага, по планове на арх. Христо Пеев общината възстановява сградата и я адаптира за нуждите на музея.

Така в годините преди Втората световна война в Пловдив се съграждат фундаментите на някои особено важни от съвременна гледна точка направления в опазването на архитектурното наследство:

поставя се началото на урбанистичния подход за опазване на архитектурното наследство.

осъзнава се целесъобразността от подходящо използване на архитектурния паметник,

партньорството между археологическите дружества, общинската управа, държавата и частния бизнес е най-успешната формула за опазване наследството.

4.5.6. ИСТОРИЧЕСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ

В годините преди Втората световна война дейността по опазване на архитектурното наследство засяга и една друга група паметници – така наречените днес „исторически паметници” или тези, които представляват ценност поради връзката си с важни за нашата история личности, събития или процеси.

По това време обект на грижа са къщата на Неофит Рилски в Банско, родната къща на П. Р. Славейков във Велико Търново, къщата на Иларион Макариополски в Елена, къщите на Т.Каблешков, на Бенковски и на Л. Каравелов в Копривщица, къщата на Алеко Константинов в Свищов, къщите на Иван Вазов в Сопот и в София, къщите на Ангел Кънчев и на П. Р. Славейков в Трявна, къщата на Стефан Караджа в Сливен, къщата на Пенчо и Петко Славейкови в София, къщата на Елин Пелин в Байлово, старата църква в Батак. Безспорно част от тези обекти са били обект на грижа и поради архитектурно-художествените им достойнства, но ние ще съсредоточим вниманието си по-скоро върху другия аспект на тяхната ценност - връзката им със забележителни исторически личности и събития, за да очертаем нейното влияние върху формите и методите за опазване.

Значителна част от тези сгради са в сравнително добро състояние и действията за тяхното физическо съхраняване се изчерпват най-често с мероприятия за тяхното „закрепване”. Едновременно с това обаче пред реставраторите възниква и една друга задача – да пресъздадат изчезнали материални следи, които по това време вече се осмислят като национални светини и общественият порив за тяхното „прераждане” и материализиране е много силен.

Такъв е случаят с родната къща на Васил Левски., която остава необитаема и в годините около Освобождението рухва. През 1933г.с много силна обществена инициатива тя е пресъздадена отново.

Твърде сходен, е случаят с родната къща на Иван Вазов в Сопот. Патриархът на българската литература е един от малкото творци, усетили обичта и признателността на хората още приживе. Именно това отношение към личността му и към творчеството му поражда идеята за възстановяване на родната му къща, изгоряла заедно с всички други сгради в имота през 1877г. при опожаряването на Сопот по време на Руско-турската освободителна война. Реставрационната задача се състои не в запазване на съществуваща сграда, а в пресъздаване на архитектурна среда, изчезнала 43 години по-рано.

От самото начало тази задача се осмисля като едно всенародно, родолюбиво дело и правомерността на подобен реставрационен подход не се поставя под съмнение. Проблемите за решаване на задачата се свеждат до това да се осигурят средства, да се възстанови имота в неговите стари очертания, да се съберат сведения за автентичния образ и вътрешната уредба на къщата. За тяхното решаване съдействат смят Иван Вазов, който прави собственоръчна скица и подробни обяснения за къщата, както и братята и сестрите му, които даряват всичките си имоти в Сопот.

През 1931г. По проект и под ръководство на архитекта на Народния музей д-р Александър Рашенов започва възстановяването на къщата.

За съжаление не разполагаме с проекта на арх. Рашенов, но във фонда на музея в Сопот се съхранява документ, даващ подробно описание на реално извършените строителни работи. От описа на дейностите е видно, че се изпълнява съвсем ново строителство, съобразено със старите строителни техники, но са използвани и съвременни строителни материали – цимент в мазилката, вар (а не глина със слама) в каратавана, поцинкована ламарина по покрива и тротоарни плочи по дворните стъпала. Не се споменава нищо, а значи не се и прави, за каквото и да било археологическо проучване на старите основи на сградата, на стари фотографии или други документи. Няма ни най-малък намек за намерения по някакъв начин да се сигнализира фактът на пресъздаването. Явно романтичното отношение към историята предопределя романтично отношение и към историческите следи.

Оформлението на интериора е още по-ярка илюстрация на този подход. Водещ специалист за вътрешната уредба на дома е директорът на Етнографския музей в София – Ст.Л.Костов. Като източник за оформлението на интериора се използват сведения от братята и сестрите на Вазов и от творчеството на поета. Дори в една от стаите на къщата се възстановява бръснарницата на Хаджи Ахил от едноименния разказ! Нещо повече – в Етнографския музей в София се изработват манекени на Вазовите герои от разказа му "Хаджи Ахил" и повестта му "Чичовци"!

Този „реставрационен“ подход към историческите паметници, меланжиращ историческата истина с художествената измислица, не е само български патент. Приблизително по същото време и по подобен начин се възстановява и къщата на Александър С. Пушкин в Михайловское – Русия.

Едновременно с тази романтична реставрация у нас, а и не само у нас, се прилага и противоположно различен подход, който бихме могли да наречем историко-документален. Той се базира на стриктно съхраняване на автентичната среда, на всички вещи и документи свързани с определена личност, на следите от неговия живот. Безспорно това са случаи , при които материалните следи физически съществуват, когато се взема решението за тяхното опазване. Историко-документалното направление на дейността можем отново да илюстрираме с дома на Иван Вазов, но този път в София.

Една година след като се подема инициативата за възстановяване на родната му къща в Сопот, и след отбелязване на 70-годишния му юбилей, през септември 1921 година Вазов умира. Много скоро след неговата кончина Народното събрание и Комисията за старините излизат с решение домът на поета с всички движими и недвижими имуществва да се превърне в музей. Почти всички жилищни помещения са запазени така, както са обитавани от Дядо Вазов – трапезарията в партера, със стола, на който той приема последния си обяд, в етажа - неговият кабинет, приемната и спалнята, както и всички мебели с тяхната подредба до най-малката подробност.

Опазването на историческите паметници е един мини-модел на цялостната реставрационна дейност през разглеждания период, в който отново се открояват документалният и романтичният подход към старините и още веднъж подкрепя направения извод, че опазването на историческите следи е израз на обществената представа за тяхната ценност. Родните къщи на великите личности от нашата история представляват ценност преди всичко като средство за съхраняване на духовната памет за техния живот и дело. Именно поради това тяхната материализация е цел на реставрацията, дори когато става дума за отдавна

изчезнали сгради. И макар че понякога реставрационните похвати са твърде романтични – художествено-литературни и дори наивинистични, трябва да признаем, че тези реставрации са постигнали целта си и тези сгради, дори и изцяло пресъздадени, пазят жива паметта за Левски, за Ботев, за Вазов, за Елин Пелин...

4.6. ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ДЕЙНОСТТА И ПРИНОС ЗА СЪВРЕМЕННОТО Ъ РАЗВИТИЕ

ОСНОВНИ НАПРАВЛЕНИЯ НА ДЕЙНОСТТА:

проучвателна и изследователска дейност;

Активната дейност за откриване и изучаване на историческите следи, започнала още в началото на века, през годините между двете световни войни се извежда на по-високо научно ниво. Излизат сериозни научни издания, посветени както на отделни обекти така и на цялостната културна история на българския народ, очертаващи нейното място в европейското пространство.

правна защита на архитектурно-историческите ценности;

Още в първите години след Освобождението започва активна законотворческа дейност. Създават се поредица от нормативни документи от които Законът за старините създава най-пълноценна правна среда за развитието на дейността. През 1927г. излизат първите списъци на народните старини. За период от 10 години - до 1938г., под защита на Закона са поставени 326 обекта. Обхваната е значителна част от територията на страната. Забележителен е фактът, че защитените старини представят цялата палитра от исторически напластявания по нашите земи. Обект на охрана са материални следи от културата на всички народи, държави и религии, свързали своята история с нашата – траки, римляни, гърци, славяни, българи, византийци и турци – езичници, християни и мюсюлмани. Толерантността към културните постижения на всички народи, обитавали земите на България през миналите векове, е безспорно качество на нашата нормативна уредба.

физическо опазване (реставрация) на архитектурно-историческите ценности;

Системни действия за реставрация на архитектурно-историческите ценности започват в годините между двете световни войни. За тяхното осъществяване към Народния музей в София през 1924г. се създава архитектурен отдел. Дълги години – до 1942г. в него работи само един архитект, който осъществява огромна работа – документиране на старините, преценка и надзор на състоянието им, проекти за реставрация, методическо ръководство на реставрационните работи на място, при това на територията на цялата страна! До 1938г. това е арх. Рашенов, след това – арх. Карасимеонов, а от 1942 г. в отдела има назначен и втори архитект – арх. Сава Бобчев. През този период, с този изключително малък състав (основно 1 човек!), се „заздравяват“ 86 обекта, при това едни от най-значимите паметници на българската история

урбанистична защита на архитектурното наследство;

Краят на XIX-ти и началото на XX-ти век е времето, когато за голяма част от нашите селища се изготвят първите кадастрални и регулационни планове. В годините между двете световни войни резултатите от прилагането им са вече забележими и осезаеми. За съжаление наред със значителните придобивки, нашите селища понесат и големи щети – унищожени или безмилостно осакатени са историческите ядра на много от възрожденските ни градчета. Архитектурната гилдия е тази, която алармира обществеността за „регулационната“ опасност и започват първите действия за урбанистична защита на архитектурното наследство. Правен инструмент на тази дейност е Наредбата–закон за запазване на старинните постройки в населените места, а основният механизъм, по който тя се осъществява е въздействието върху самите регулационни планове. Така са спасени историческите части на Несебър, Копривщица, Хисар, Банско, Кюстендил, Дупница. Нещо повече - в Пловдив със статута „народна старина“ са защитени цели улични ансамбли, а през 1940г., с отделен застроителен и регулационен план кварталите в обхвата на Трихълмието се обособяват като „Старинна градска част“.

ОСНОВНИ НИВА НА ДЕЙНОСТТА:

държавно ниво;

На това най-високо ниво е създаден правен инструментариум и управленски апарат за ефективното осъществяване на дейността. Нормативната основа се формира от Закон за старините и Закон за опазване на старинните постройки в населените места. Висш ръководен орган е Министерство на народното просвещение. То осъществява дейността чрез Народния археологически музей, към който работи специализирано експертно звено - Комисия за старините, натоварена с решаването на всички въпроси, свързани с издирването, запазването и поддържането на старините. Урбанистичните аспекти на опазването остават под разпореждането на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството.

местно ниво;

На местно ниво изпълнители на дейността са местната (общинска) администрация, музеите, археологическите дружества и училищата. Основната част от работата обаче се осъществява от неадминистративните структури. Те съдействат за откриването на архитектурните ценности, за надзора на място и още нещо изключително важно – те са основните проповедници на идеите за изучаване и опазване на културно-историческите следи.

широко обществено ниво;

Както в годините преди войните, така и сега продължават усилията на археологическите дружества, музеите и училищата за формиране на обществена култура в отношението към архитектурното наследство. Чрез активна информационна и просветителска работа в хората се възпитава способност да забелязват архитектурните следи, да ги разбират, да ги ценят и опазват. За целта се организират многобройни сказки (лекции), посветени на археологическите открития, провеждат се вечеринки и томболи за събиране на средства за реставрация, правят се брошури и други популярни издания за представяне на историческите ценности, защитените от закона сгради се маркират с табелка „сграда е обявена за народна старина“, реставрираните обекти се откриват с големи общоградски празненства.

професионално ниво;

Периодът между двете световни войни на XX век е времето, когато към „армията“ на историците и археолозите – основна движеща сила на дейността, се приобщава и архитектурната колегия. Опазването на архитектурното наследство започва да се съзнава и изгражда като полидисциплинарна дейност, макар и палитрата на ангажираните в нея специалисти да е все още твърде бедна – само историци, архитекти и художници. Реставрациите на архитектурно-историческите ценности се осъществяват вече от професионалисти с формирани специализирани познания в областта на архитектурната история и на европейския опит в опазването на историческите следи.

МЕТОДИЧЕСКИ ОСНОВИ НА РЕСТАВРАЦИЯТА

Реставрационната намеса се предхожда от **задълбочено проучване и анализ на паметника** – на неговата типология и специфика, на неговото състояние, на историческия контекст, който го поражда и в който съществува, на следите от всички периоди в „живота“ му. Нашите реставратори по това време боравят със забележителни по обем и дълбочина познания за архитектурната история. В инструментариума на научното изследване те включват статическото поведение на сградата / виж „Св.София“ в София – т.4.5.2./, сравнителен анализ на обекта с аналогични на него образци / виж крепостта Царевец в Търново – т.4.5.3. и Кръглата църква в Преслав – т. 4.5.1./ и изключително задълбочено графично изследване на първообраза на паметника.

В следващата фаза на дейността – **в същинската реставрация, се наблюдава успоредното развитие на две направления**, базирани на противоположни теоретични позиции :

➤ Първото от тях следва принципите на „**археологическата реставрация**“ и се характеризира с респект към оригинала. Реставрационната намеса е минимална. При руините тя цели преди всичко заздравяване и съхраняване на оригиналната субстанция/ Плиска, Мадара, Преслав/, а при сградните обекти - частично или цялостно възстановяване на паметника, но само в рамките на безспорното познание за неговата автентиката /”Св.София“ и „Св.Георги“ в София, „Св.Никола“в Сапарева баня, Асенова крепост и др./;

Чрез тези реставрации опазването на архитектурното наследство в България застава на равностойни позиции с останалите европейски страни и „съгражда“ здрава основа за развитието на дейността в следвоенния период. Чрез тях в методологията на реставрацията се формулират принципи, които до днес са в основата на съвременните теоретични концепции, а именно:

1. Съхраняването на автентиката на паметника е априорна цел на реставрацията.
 2. Съвременната намеса следва ясно да се сигнализира.
 3. Реставрационната концепция е функция от ценността на паметника.
 4. Незнанието или липсата на пълно познание за паметника трябва да бъде четимо след реставрационната намеса.
 5. Съществена част от опазването на паметника е организацията на средата.
 6. Архитектурният паметник трябва да се опазва в неговото развитие, съхранявайки и изявявайки ценния принос на всички периоди от живота му.
- Второто направление се родее с принципите на „**романтичната реставрация**“ – цел на реставрационната намеса е цялостното възстановяване на паметника дори и на основата на хипотези за неговия първообраз. Ярка илюстрация на този

подход е работата на арх. Александър Рашенов по крепостта „Царевец“ в Търново .

За щастие романтичните реставрации са отделни, единични явления в българската практика по това време. **Основното, главното , водещо направление в дейността в годините преди Втората световна война е това на археологическата реставрация.**

В последните години преди Втората световна война арх.П.Карасимеонов включва в реставрационната методика идеи, които като че ли правят мост между двете иначе непримирими направления. Според него с реставрационната намеса освен физическото съхраняване на паметника трябва да се постигне и неговата четливост – реставрираната старина трябва да бъде разбираема и харесвана от хората, за да могат те да я ценят и пазят. Така в теорията на архитектурната реставрация се „вписва“ още един принцип който става част от съвременните теоретични концепции: :

7. Комуникативността на паметника е важно средство за приобщаване на широката общественост към архитектурното наследство и за осмислянето му като обществена ценност, но тя следва да се постигне върху строго научна основа, без каквото и да било компромис с истинността на познанието за старината.

Както в Европа така и у нас при реставрационните работи започва прилагането на **съвременните строителни материали**. Циментът е един от най-често срещаните нови материали, използвани при заздравяването на старините./ Кръглата църква в Преслав, „Света София“ и „Св.Георги“ в София, къщата на Иван Вазов в Сопот, южната порта на крепостта в Хисар и др./.

В годините между двете световни войни у нас се осъществяват **първите адаптации** на архитектурните паметници. Отначало те се възприемат като компромис с паметника („Света София“ в София), но по-късно те са търсен резултат от реставрационната намеса – къщата на Куюмджиев в Пловдив се адаптира за етнографски музей, родните къщи на наши забележителни личности се превръщат в къщи-музеи.

Така у нас се предприемат първите действия за **опазване на историческите паметници**. И при тях , както и при останалите архитектурни следи се наблюдават два подхода – единият строго документален, а другия отново можем да наречем романтичен. Първият се осъществява чрез стриктно запазване на всички елементи на паметника, включително на движимите ценности в него и на следите от живота на човека, свързан с конкретния обект. Това е подходът към всички запазени, реално съществуващи сгради. Така се съхранява къщата на Алеко Константинов в Свищов, къщата на Иван Вазов в София, къщите на Каблешков и Бенковски в Копривщица, на Стефан Караджа в Сливен, на Иларион Макариополски в Елена и др.

Другият подход се прилага за изчезнали материални следи и се състои в тяхното пресъздаване. Така се случва с родната къща на Иван Вазов в Сопот, с къщата на Левски в Карлово, през 1943г. се подготвя пресъздаването и на къщата на Елин Пелин в Байлово, а след войната така е възстановена и къщата на Ботев в Калофер. И ако си зададем отново въпросът „ЗАЩО?“, отговорът отново е същият : Тези сгради се пресъздават като мемориал за личността. Те са зов за памет, средство за съхраняване на духовните следи за героите.

През целия първи период от историята на опазването на архитектурното наследство у нас има и нещо, според нас изключително важно, което за огромно съжаление не се е случило:

не е създадена система за образование на кадри в тази област;

не е създаден национален документален архив на старините!

За развитието на дейността съдим само по публикации, някои оцелели доклади, отчети или командировъчни заповеди. Няма ги проектите, няма ги обяснителните записки, няма я фото документацията... Вероятно именно поради това този период от развитието на дейността остана забулен в незнание толкова дълги години.

Настоящият труд не запълва тази празнина. Не е възможно един единствен труд да постигне това. Той само поставя началото на дълъг и труден процес на издирване, изучаване и анализиране на историята на опазване на нашето културно наследство, „открехва завесата”, за да видим и да знаем, че този свят е съществувал, че още от края на XIX век България опазва архитектурното наследство на своята земя и го прави достойно, цивилизовано, по европейски - с изградена законова основа на дейността, с регламентирана управленска и изпълнителска структура, със специалисти, които макар и малко на брой, са с международно признат професионализъм, с познание за опита на другите европейски страни, с резултати, които са били, са и ще бъдат достойна част от европейския опит.

Този период от опазването на архитектурното наследство в България е основата, на която се развива дейността през следващите години. Въпреки че след войната цялата предвоенна структура на дейността е ликвидирана, остава нещо, което не може да бъде разрушено и което осъществява здрава, „генетична” връзка между двата периода. Това е опитът, това са методическите основи на реставрацията – онези принципи, които до ден днешен са част от професионалния кодекс на реставратора и обект на поредица международни документи.

Днес, повече от половин век по-късно, отново преоткриваме някои от достиженията на този исторически опит - участие на гражданските структури в процеса на опазване, партньорство между всички субекти в него, сенсибилизация на подрастващите към проблемите на наследството за формиране на трайна обществена култура в тази област, хоризонтална и вертикална деконцентрация на системата за опазване, за да е възможно ефективното ѝ осъществяване. Това са част от задачите, които се опитваме да решим през последните 15 години. Но за да създадеш добре нещо „ново” е нужно добре да познаваш създаденото вече „старо”.

Надяваме се, че настоящият труд е крачка в тази посока. Чрез него съвременната дейност за опазването на архитектурното наследство в България се осмисля като продължение на вековна национална традиция, чрез него опазването на архитектурното наследство в България от края на XIX и първата половина на XX век заявява правото си на достойно място в европейската културна история.